

Standeisky Éva

Mi negyvenöt?

A történelem a jelen: csak azt látjuk a múltból, amire szükségünk van. Ahányan vagyunk, annyiféle a történelmünk. A mindenkori hatalomnak égető szüksége van a maga képére formált múltra. Ha a rendszer demokratikus, bizonyos határokig érvényesül a sokszínűség (a tankönyvekben például az óhatatlan tömörítési, leegyszerűsítési kényszer miatt alig), a nem demokratikus rezsimekben azonban jaj a múltnak.

A múlttal hivatásszerűen foglalkozó történész is a jelen csapdájában vergődik. Járja a sátántangót, s nem kívülről nézi (Krasznahorkai László). Megpróbálhat ugyan eltérni az ördögi zene ritmusától: csodabogár lesz belőle, talán nevetségesse, száználmasszá is válik.

A letűnt időt óhatatlanul a rákövetkező alapján értékeljük. Azzal minősítjük, ami követte, ami lett belőle (függetlenül attól, hogy éppen milyen színezetű a hatalom). Az 1848–1948-as és az 1956 utáni kiegyezés kora alapvetően azért lett „rossz”, mert kudarcos függetlenségi harcot követett. Nem szeretünk birodalom részeként élni (ki szeret?), inkább azt szeretnénk, ha magunk lennénk birodalom. 1918 őszének demokráciakísérletét mindenekelőtt a háborús vesztesként számunkra diktáriumok diszkreditálták, ugyanúgy, mint 1945–1946-ét. Az 1989–1990-es rendszerváltás

pozitívumait azért vagyunk hajlamosak feledni, mert nem tudtunk jól élni a szabadságunkkal: a saját magunk okozta kudarc frusztrál bennünket. E legutóbbi negyed század árnyaltabb megközelítése nem csupán a még létező demokrácianyomok miatt lehetséges valamennyire, hanem a kortársak jelenléte miatt is. A megélt múlt élménye – bármennyire paradoxonnak is tűnik – csökkenti a torzulási/torzítási lehetőségek számát. (Szekfű Gyula és Bibó István 1947-es értelmezései a megelőző két évről zseniális tisztánlátásról tanúskodnak, miközben szándékolt/szándékaltalan vakosságuk is tetten érhető.)

Képzeld el, hogy a múltat nem a rákövetkező jövő évtizedei felől közelítjük meg: 1918-at 1919 februárjában, 1945-öt 1947 januárjában s 1990-et 2006 nyarán értékeljük. A múlttá vált jövő salakrétegeinek eltávolítására talán csak művészek és tudós gondolkodók képesek.

Mi nyolcvankilenc? Ötvenhat? Negyvenöt? És tizenennyolc? Ezek a leírt számok a 20. századi magyar történelem egyszerre traumatikus és eufórikus időszakainak megnevezései. Az első az 1989-től számítható, egyre inkább lezártnak tűnő időt fedi, a második néhány hetes időtartamot takar, a harmadik egy-két évet fog össze. S az utolsó (amely a kronologikus rend szerint a legelső) néhány hónapot jelöl.

Valamennyi hosszabb-rövidebb

ideig tartó történelmi periódus sajátos demokráciamodell. Esetlen, kezdetleges, reménykeltő – honi viszonyainkat tükröző demokráciaforma. A bizonytalan jelentésű népuralom megvalósításának vissza-visszatérő kísérlete. Ugyanakkor az említett valamennyi nagy fordulat megtörte a folytonosságot. A korábban alávetetteket a győztes pozíciójába emelte, a megdőlt rendszer kegyeltjeit pedig félreállította, nemritkán megalázta. Az emberek zömével azonban csak megesezt a változás: nem harcoltak érte, nem voltak felkészülve rá, így számukra leginkább az alkalmazkodás maradt: az „éljük túl”, „éljük meg” a legkevesebb fájdalommal és a lehető legelőnyösebben, ami bekövetkezett. Őrizzük meg a letűnt korokból, ami hasznunkra van, sajtoljuk ki az új időkből, ami hasznunkra lehet. Azok is hurcolták magukban – mentalitásukban, szokásaikban, erkölcsiségükben, gesztusaikban – a múltat, akik nyitottak voltak a jelenre. A biztonságadó folytonosság vágya azonban hiú reménynek bizonyult a 20. században éppúgy, mint az eddig eltelt 21.-ben.

4

A demokrácia közösségi alkalmazkodás a megváltozott, megváltoztatott viszonyokhoz: folyamatos és időigényes egyeztetés és egyezkedés. Kompromisszumkeresés, kényszerű és folyamatos egyensúlyteremtési készlet. A lehetetlen, embertelen helyzet emberséges megoldási kísérlete.

A demokrácia megteremtésének (megteremtési kísérletének) kezdeti időszakában a *köz* a főszereplő. A *köz* – a szokványos kerékvágásból kibillent élet megszervezésében és irányításában önként vagy kényszerűen szerepet vállalók összessége. Minden említett korban politikai megfontolásból, közfelháboro-

dásból tüntettek, utcára vonultak az emberek, elsősorban a fiatalok. A valamennyi időszakaszt jellemző hatalommegingás, hatalmi vákuum idején kisebb-nagyobb csoportos összejöveteleken, népgyűléseken az emberek közös célokat hirdettek, csoportosan döntöttek – többnyire közfelkiáltással vagy nyílt szavazással – az elvégzendő (többnyire) helyi feladatokról, és választották ki/meg maguk közül vezetőiket.

Valamennyi demokratikus periódusban hihetetlen méretűvé tágult a szabad nyilvánosság, s az információigény új közlési formákat teremtett. Ugyanakkor – a demokrácia természetének megfelelően – egymásnak feszültek a különféle politikai erők, s a spontán népképviseleti formációkat egyre inkább felváltották a pártok. Megszerveződött az újonnan élre került emberekkel az államhatalom és a közigazgatás. Tapasztalatlanság, gyakorlatlanság hiányában és a manipulálhatóság körülményei között felemás eredménnyel.

Minden említett korban változatlanul vagy módosult formában felbukkan, előjön a rokon korelőd, azok árnya, lelke – kísértete/tündéralakja – is.

Negyvenöt nagy fordulat Magyarország társadalom- és mentáltörténetében. Időben kiterjed 1944 végétől (a Dunától keletre) a politikában 1946 elejéig, a szellemi életben pedig olykor egészen 1948-ig (lásd például Kassák Lajos folyóiratát, az 1947–1948-ban megjelent *Alkotást*, de utalhatnék két másik lapra, a „népiek” *Válaszára* és az „urbánusok” *Újholdjára* is.) Köztes zóna a két világháború közötti autoriter politikai berendezkedésű államkapitalizmus, valamint a fordulat évei (1947–1949) és a rendszerváltás (1989–1990) közötti dik-

tatórikus politikai berendezkedésű államszocializmus között. Közé van persze az azt megelőző és követő rezsimekhez, így a nyilasérához, a Rákosi Máttyás nevéhez kötődő kemény diktatúrához, az antiliberális, nemzeti bódulatba esett Horthy-korhoz és Kádár olykor kedélyes gulyáskommunizmusához, de ugyanakkor különbözik is tőlük. Negyvenöt legközelebbi elődje, „szellemi rokona” az első világháború befejezését követő polgári demokratikus éra, legrokonabb utódja pedig ötvenhat forradalma és a nyolcvankilenc utáni időszak. Szellemiségét két eltérő világnézetű demokráta jelképezheti leginkább: a konzervatív keresztény Szekfű Gyula és a népi szocialista Bibó István. Az utóbbi korabeli – negyvenötös – szerepe és hatása eltörpül Szekfűé mellett, Bibó utóélete azonban jóval ismertebb Szekfűénél. Ők ketten a demokraták természetesen és kívánatos sokszínűségét is szimbolizálják.

A gondolkodásmódbeli változások leginkább a szellem embereinek tevékenységéhez köthetők, ezért is fontos neves értelmiségiek negyvenötös szerepének, szereplésének beható vizsgálata. A társadalom változása jóval nehezebben rekonstruálható-értelmezhető, mint az elité. A negyvenötös társadalmi robbanás (a több százezer zsidó meggyilkolásának lelki, szellemi és gazdasági következményei, a harcok, a front, az ostrom, a verecség/megszállás életveszteségei, fájdalom és szégyene, a földjüket, vagyionukat, egzisztenciájukat elvesztő ezrek és az új, a korábbiaknál jobb lehetőséghez – például földhöz – jutó százazrek életminőségének megváltozása, a korábbi, évezredes úr-szolga kapcsolat megszűnté) annyira hirtelen fordította fel az

addigi egyén- és csoportközi viszonyokat, hogy hatása nem épülhetett be negyvenötben a mentalitásba, a viselkedésmódba, az erkölcsbe. Az emberek látszólag mintha ugyanazok maradtak volna, mint korábban. Az átéltek – legyenek azok nemegyszer egymást kiszámíthatatlanul váltó tragikus vagy örömteli események – lehetetlenné tették, hogy az emberek magukévá lényegítsék, feldolgozzák, megemésszék azt, ami velük, szűkebb és tágabb környezetükkel történt. A normális kerékvágásából kibillent világ, a megszakított folytonosság hosszú évtizedek alatt és torzulva épült be a mindennapi életbe. Az átélők utódjainak életébe is.

A társadalmi változás az egyének életében jelenik meg: az emberi sorsok a lekerekítés, a torzító általánosítás veszélye nélkül nemigen gyúrhatók egybe. Negyvenöt megértéséhez a korabeli dokumentumok (írások, képi és egyéb tárgyi emlékek) és a visszaemlékezések vihetnének a legközelebb, ha a rákövetkező hosszú évtizedek nem tették volna lehetetlenné a feltárásukat és közkinccsé tételüket. Ma már szinte helyrehozhatatlanul késő. Voltak persze az elmúlt évtizedekben kivételes pillanatok. Ezekhez sorolható többek között a publikálás után, 1970-ben betiltott vállalkozás, a *Sorsforduló* című, Karsai Elek és Somlyai Magda szerkesztette forráskiadvány. 2013-ban jelent meg Kováts Judit szóbeli visszaemlékezések gyűjtésén alapuló, az életútinterjúkat korszintézissé formáló dokumentumregénye, a *Megtagadva*. S persze vannak szépirodalmi próbálkozások. Ilyen például a viharsarki Vésztő közmagartartásának szatírába menekített pesszimista ábrázolása Márton

László regényében, *A mi kis köztársaságunkban*, s valamelyest derűlátó fikcionalása Gáli József *Daliás idők* című drámájában. Az első születésének korára – napjainkra – asszociáltat, s a második sem függetleníthető keletkezése idejétől – az 1980-as évek elejétől – és alkotója világlátásától. (A haláltáborból visszatérő, negyvenötben lelkes, majd ötvenhatban kiábrándult kommunistává lett Gálit ötvenhatos cselekedetei miatt 1957-ben halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték.)

6

Negyvenöt megváltoztatta a társas kapcsolatokat, az egyesületi, társasági és pártviszonyokat – a közérintkezés formáit. Pontosabban egyes régieket meghagyott, másokat megszüntetett, miközben új formákat is teremtett. Negyvenötben is létrejött egy sajátos népuralom, amelynek legjellemzőbb, legérdekesebb alakváltozatai a hatalomnélküliség, az állam felbomlásának, szétesésének idején jöttek létre. Abban a kényszerű helyzetben, amikor a régi kormány és közigazgatás *már nem*, az új állami adminisztráció *még nem* működött, a mindennapi élet azonban kikövelte az új közformák megjelenését, hiszen szervezetlenül, irányítatlanul nem tud létezni az ember. Az új, spontán kiválasztódott vezetők és vezetői testületek alkották a kisebb-nagyobb településeken a köztestületeket: bizottságokat, tanácsokat és egyebeket. Tárnyilagos vizsgálatukat lehetlenné tették a rákövetkező – máig tartó – évtizedek hatalmi viszonyai. Ami ötvenhatban történt, lényegében nem más, mint a népuralom negyvenötös változásainak megismétlődése, módosultan persze. Ujraakapaszkodási kísérlet a közösségi uralom megteremtése felé. Ötvenhatban

csak tizenkét év telt el a negyvenötös új közpróbálkozások megszünte/megszüntetése óta, s az újabb rendszerváltó szituáció, az újabb „kreatív anarchia” – Szabó Zoltán használta ezt a kifejezést negyvenötökre – idején felelevenedtek a közösségek irányításának újszerű módjáról a negyvenötös emlékek. A tüntetéseken, népgyűléseken számos helyen azok kerültek a köz élére, akik a helyiek bizalmából már negyvenötben is ott voltak. A népcselekedet egyéni szintű vizsgálata lehetetlen, általános megközelítése pedig a semmitmondó, elfedő szűkeség világába vezet. Csupán nagy alkotók képesek minden időre hitelesen visszaadni a hatalomnak kiszolgáltatott és a hatalmat pusztító létevel befolyásolni képes nép egyidejű fenségességét és ocsmányságát. (Például Shakespeare a *Julius Caesarban* vagy Muszorgszkij a *Borisz Godunovban* és a *Hovanscsinában*.) A lehetetlen megkísértése azonban mindenki számára csábító.

Demokráciavíziók a háború alatt

Egyetlen forradalom vagy/és demokratikus fordulat sincs szellemi előzmények nélkül. Negyvenöt sem csupán kezdet, hanem folytatás is. Az értelmiség 1945-ös legkiválóbbjai akkor már több mint fél évtizede jövőképet vizionáltak. A társadalom demokratikus átalakításának gondolata a második világháború éveiben már benne volt a levegőben. A második világháború okain és Magyarországot érintő lehetséges következményein töprengő tudósok, írók és más alkotók hasonló következtetésre jutottak: csak a gazdasági szélsőségeket mérséklő és a szélsőséges társadalmi egyen-

lőtlenségeket megszüntető hatalmi politikával lehet elejét venni a nyilashatalomátvétellel letűnt rezsim regenerálódásának vagy egy újabb diktatúrának. A szellem emberei közül nem kevesen valamiféle demokratikus harmadik létezési módot kerestek a „liberálkapitalizmus” és a bolsevik típusú diktatúra között. Utólag megállapítható, hogy nem vették kellően figyelembe a két nagy európai régió közötti történelmi – gazdasági, társadalmi, politikai – különbségeket, és nem tisztázták kellően azt sem, mit jelent Magyarország számára a régiókközöttség. A háború végén a demokratikus hagyományok hiánya és megteremtésének szükségessége volt a legfontosabb problémájuk. Lehetséges megoldásként egyesek a nevelést javasolták – lásd mindenekelőtt Márai Sándor *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című írását –, mások a magyar múltban kerestek követendő mintákat – lásd mindenekelőtt Szekfű Gyula cikksorozatát, a *Valahol utat veszítettünket*. Az „urbánusok” – a reformkonzervatívok, polgári liberálisok, a szociáldemokraták és mások – jövőelképzelései kevésbé ismertek.

„A demokratikus pártok váltógazdálkodásának lehetősége – írta 1943 őszén Faragó László szociáldemokrata publicista – a demokrácia lényege. Viszont: a nem demokratikus irányzatok az újraéledő politikai demokráciában – csak igen nagy biztosítékok mellett szerepelhetnek. A játékszabályok és biztosítékok megteremtése a politikai demokrácia létproblémája [...] egyelőre nem is tudjuk még, mi lehetne e tekintetben a megnyugtató megoldás.” Márai a demokratikus gondolkodású középosztály hiánya miatt volt a jövőt illetően szkeptikus. „[Magyarország balkanizáló-

dását] csak öntudatos, művelt polgárság tudja megakadályozni, tehát egy emberfajta, amely nálunk teljesen hiányzik. Az elmúlt huszonöt év kontraszelekciója tudatosan szorította hátra a kísérleteket, melyek demokrata középosztályt akartak nevelni – mindenki gyanús volt, zsidóbérenc vagy titkos bolsevik, aki demokratikus nevelésről szólott. Most pontosan ez a réteg hiányzik.” (*Napló 1943–44.*)

A közös ellenség – a náciizmus, a magyar szélsőjobboldal – elleni harc, a felkészülés a háború utáni időkre közelítette a számos vonatkozásban eltérő nézeteket valló csoportok tagjait. „[A] szellem méltóságát, a gondolkodás, a beszéd és az írás színvonalát szeretnők fegyelmezetten s oly sok veszély között megőrizni. Meg kell őriznünk, mert úgy hisszük, hogy a szellem erkölcsi tekintélyére, valamint a beszéd és az írás emberi hitelére igen nagy szükség van. S bizonyára még nagyobb szükség lesz rá akkor, amikor megújult nemzetet kell majd teremteni, igazságos magyar és emberi társadalmat, s valóban édes Hazát a dolgozó magyaroknak” – olvasható Illés Endre, Illyés Gyula, Kodolányi János, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter és Zilahy Lajos *Együttes vallomásában*.

Az ellentmondásos negyvenöt

Negyvenötben a közéletbe bekapcsolódó értelmiségiek között kevesen voltak a borúlátók és sokan az optimisták. Illyés Gyula aggódott, szorongott. „Pipacs és pipacs a tavalyról itt maradt, megfeketült, összeviesszadólt hatalmas kukoricatáblában is. Térdig érő vérben százezer akasztófa” – jegyezte fel naplójába 1945 nyarán. Hamvas Béla 1945 első hónapjait az ígéretes

jövő nyitányának vélte: „...az ostrom után az egész emberiség számára itt Budapesten alkalom nyílt a kollektív mennybemenetelre – Isten országába való átlépésre.” „Népi, szocialista és magyar országot akarunk” – jelenti ki Várkonyi Nándor, egy másik szabad elme 1945 késő tavaszán.

Az 1945-ös rendszerváltozás kezdetének képlékeny, reménykeltő hónapjaiban még többségben voltak az olyan fórumok – lapok, tanácskozások –, ahol a nyilvánosság szereplőit jobbra nem a párttaktikai szempontok, hanem a közös gondolkodás és az együttes cselekvés szándéka készítette megszólalásra. Ilyen fórum volt 1945-ben a budapesti tudományegyetemen rendezett demokrácia-előadássorozat, a lapok közül mindenekelőtt a tizenkilenc éves szünet után 1945. május 14-én újraindult napilap, a *Világ*, amely az év őszéig egyszerre volt a Polgári Demokrata Párt lapja és a szellemi elit szabad, pártoktól független fóruma.

8

A megtapasztalt 1945-ös év gyarapította a szabad, demokratikus Magyarország megvalósíthatóságában kételkedők számát. Auer Pál, 1946-tól párizsi követ, 1945. december 28-án írta francia diplomata ismerősének, hogy „Magyarországon a kommunisták próbálják kiterjeszteni végzetes hatalmukat”. Kilencvenhat éves anyám meséli, hogy azért nem jött össze 1945 végén a Baranya megyei Szentlőrincen az újjgazdákknak szervezett mezőgazdasági tanfolyam, ahol ő is tanított volna, mert az emberek azt mondták, földjeiket úgyis elveszi a kolhoz. „Apám azt mondta – olvastam egy 1998-ban keletkezett könyvkritikában –, ezek voltak a legvidámabb évek [a második világháborút közvetlenül követők], ká-

véházak, kupik, amerikai film, jazz, a sárkány még tanácstalan volt, az élet viszont próbált beindulni, úgy tűnt, sikerrel.” Ezek az egymástól messze álló történelmi tapasztalatok jelzik, hogy nehéz negyvenöt sokféleségéről írni, róla egyértelmű véleményt mondani. Egyre többen vonják kétségbe negyvenöt – amely, mint fentebb már kifejtettem, az én értelmezésemben az 1944 vége és az 1946 eleje közötti időszak gyűjtőneve – demokratikus jellegét. Negyvenötben kialakult Magyarországon a háborúban vesztes országot sújtó megszállás ellenére valamiféle jogállamiság, s ha ellentmondásosan is, de működött az egymás ellenőrizhetőségére épülő demokrácia.

Negyvenötben a kirekesztő, pöfeszkedő nacionalizmus – leszámítva a „svábkérdés” megoldását és kommentálását – a háborúvesztés és a megszállás körülményei miatt eleve nem juthatott nyilvános fórumokhoz. Negyvenöt „szerencséje” az is, hogy addigra a vagyoni szélsőségek okozta politikai-társadalmi feszültséget „megoldotta” a második világháborút követő átalakulás. Végbement a nagy tőkevagyonok lépcsőzetes állami kisajátítása. (A törvényileg zsidónak minősítettek már 1945 előtt megfosztották tulajdonuktól.) Kicsérélődött szinte a teljes uralmi elit, átalakultak a földbirtokviszonyok. A viszonylagos, kényszer szülte egyenlőség – egyensúlyállapot – viszonyai között könnyebb volt demokráciáról álmodni, ugyanakkor a politikai akarnokok jó érzékkel építhettek az illúziókra.

Negyvenötben a demokrácia értelmes értelmiségi megszállottjai a többféleképpen értelmezhető, „ideális” demokráciáról beszéltek a legtöbbet. Arról a *megvalósítandó* de-

mokráciáról, amelynek nemigen voltak hazai előzményei. A sok kérdőjeles feladat szorongásos bizonytalanságérzetet váltott ki a konzervatív demokrata tudós grófból és a radikális népi íróból egyaránt: „Mi a magyar demokrácia, amelyet itt életbe léptetni kívánunk? Nem szégyellem azt mondani, hogy magam sem tudom! Nem tudjuk azért, mert nem egységes a felfogás erre nézve. Számtalan ember különböző világnézetből kiindulva mást-mást ért alatta. Az egyik tisztában van a szó eredetével, a másik még azzal sincs.” (Teleki Géza, 1945) „Az,

ami itt Magyarországon demokratikus politika címen folyik – kísérlet. Még a kommunisták sem látják pontosan, mi lesz ebből a kísérletből.” (Darvas József, 1945) A szellem embereit a kívánatos demokrácián túl a látható hatalom erői és ártalmi foglalkoztatták leginkább, nem pedig a „negyedik rend” forradalomvágyai, ügyetlen néprajmi próbálkozásai. (Szekfű Gyula, Bibó István e téren is kivételek.) A hónapok és a lehetőségek múlásával azonban egyre kevésbé nyílt módjuk rendszerbírálatra. És el is ment tőle a kedvük...

Halász Péter Tamás munkái (26. o.)